

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ; КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО

УДК 343.59

DOI <https://doi.org/10.32838/2707-0581/2019.6/22>

Герелюк Т.Б.

ВНЗ «Національна академія управління»

ГЕНЕЗИС КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОЇ ОХОРОНИ ОБ'ЄКТІВ АРХЕОЛОГІЧНОЇ ТА КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ В УКРАЇНІ

У статті досліджується історія кримінально-правової охорони об'єктів археологічної та культурної спадщини в Україні. Кримінально-правова охорона об'єктів культурної спадщини має глибоке історичне коріння, зумовлене тривалим розвитком поняття «культурні цінності». Однією з перших пам'яток права, яка діяла на території України та закріплювала норми, пов'язані з охороною культурної спадщини, стало Уложення про покарання кримінальні та виправні від 15 серпня 1845 року. На різних етапах розвитку української держави норми, присвячені кримінально-правовій охороні культурної власності, мали свої особливості. Поступове зародження кримінально-правової охорони культурної власності відбувалося ще у XVIII столітті. Формування термінів, а також виділення знищення або пошкодження культурних цінностей як окремого злочину відбулося на межі XIX–XX століть. Деякі політичні й економічні перетворення на рубежі XX століття принесли зміни до кримінального законодавства щодо знищення або пошкодження культурної власності. Автором робиться висновок, що на формування української правової традиції в контексті кримінально-правової охорони культурної спадщини впливали внутрішньополітичні та зовнішньополітичні чинники, здебільшого чинником посилення кримінальної відповідальності за знищення, руйнування чи пошкодження культурних цінностей ставали збройні конфлікти. Проведений аналіз нормативно-правових актів та історіографічних надбань дозволив автору виокремити періоди становлення кримінально-правової охорони об'єктів культурної спадщини в Україні: 1) «преісторичний» – з XVIII до середини XIX століття, що характеризувався зародженням протонорм щодо посягань на об'єкти культурної спадщини; 2) імперський – із середини XIX століття до 1917 року; 3) радянський – 1917–1991 роки; 3) сучасний – з 1991 року по теперішній час.

Ключові слова: кримінально-правова охорона, об'єкти археологічної спадщини, об'єкти культурної спадщини, злочин, культурні цінності.

Постановка проблеми. Кримінально-правова охорона об'єктів культурної спадщини має глибоке історичне коріння, зумовлене тривалим розвитком поняття «культурні цінності». На різних етапах розвитку української держави норми, присвячені кримінально-правовій охороні культурної власності, мали свої особливості.

В українській і закордонній кримінально-правовій науці дослідженню проблем кримінально-правової охорони об'єктів культурної спадщини присвячені окремі праці, а саме: О.М. Костенка, В.В. Кузнецова, Н.Ф. Кузнецової, П.С. Матишевського, В.О. Навроцького, А.М. Соловйової, Є.Л. Стрельцова, С.С. Яценка й інших науковців.

Постановка завдання. Мета статті полягає в дослідженні генезису кримінально-правової охо-

рони об'єктів археологічної та культурної спадщини в Україні.

Виклад основного матеріалу дослідження. Передумови становлення кримінально-правової охорони власності почали складатися ще у XVIII ст. Поступово формувалися ознаки і види культурних цінностей як об'єктів культурної спадщини, які потребують державної охорони. Так, у XVIII ст. були видані укази, які забезпечували збереження культурних цінностей: «Про здачу старовинних раритетів комендантам» (1718 р.), «Про охорону археологічних знахідок і про передачу їх у Кунсткамеру» (1718 р.), «Про порядок видачі нагородження за рідкісні предмети» (1718 р.), «Про надсилання з усіх єпархій та монастирів стародавніх рукописних літописів

і подібних книг у Москву в Синод » (1722 р.) та інші [1].

Однією з перших пам'яток права, яка діяла на території України та закріплювала норми, пов'язані з охороною культурної спадщини, стало Уложення про покарання кримінальні та виправні від 15 серпня 1845 р. [2].

У гл. IV р. «Злочини проти віри» містилася норма про святотатство. Її безпосередньою метою було забезпечення недоторканості церкви та її майна, але опосередковано вона впливала на охорону культурного надбання. Суспільна небезпека святотатства насамперед полягала в порушенні релігійних канонів і в завданні шкоди церкві. Тому включення в Уложення складу святотатства можна умовно вважати спеціальною мірою кримінально-правової охорони культурних цінностей [3].

Наступною віхою в законодавчому закріпленні норм щодо кримінально-правової охорони культурної власності можна назвати Уложення про покарання кримінальні та виправні від 15 серпня 1845 р. Уложення про покарання містило норму, яка встановлювала відповідальність за посягання на предмети релігії, зокрема і культурні цінності, що в тексті документа дістало назву «святотатство» (ст. 252). Крім того, ст. 252 Уложення про покарання містила кваліфікуючу ознаку, що передбачала відповідальність за святотатство, пов'язане зі знищенням або пошкодженням культурних цінностей: «<...> якщо винний робить святотатство і при цьому пошкоджує або знищує таке майно, то він заслуговує на покарання у вигляді ув'язнення у фортецю на строк до одного року і зобов'язаний відновити такі предмети за власні кошти» [4]. Даний нормативний документ уперше згадував про знищення та пошкодження релігійного майна, яке можна розглядати як культурну цінність. Як зазначає російський дослідник В.В. Братанов, предметами злочину святотатства визнавалися, по-перше, предмети священні, тобто предмети релігійного шанування християн. Другу групу предметів святотатства становили предмети освячені, а саме речі, що використовуються під час здійснення богослужіння для освячення: купелі й інші великі чаші для водосвяття, ковші, поміщені в них свічки, лампади, богослужбові книги [5, с. 9].

Особливого розгляду в контексті кримінально-правової охорони культурної спадщини заслуговує також проект Положення про охорону стародавніх пам'ятників від 21 березня 1869 р., запропонований Московським археологічним товариством [6]. Проект Положення про охорону стародавніх

пам'ятників 1869 р. містив поняття такого об'єкта культурної спадщини, як «пам'ятник старовини». Крім того, Положення встановлювало ознаки діянь, пов'язаних зі знищенням або пошкодженням пам'яток старовини. Так, у ст. 1 гл. I зазначалося, що підлягають охороні всі «пам'ятники зодчества, скульптури, живопису та іншого мистецтва до половини XIX ст., чудові за своєю художньою, історичною або археологічною цінністю, а також акти, рукописи та первісні старожитності». У цьому розділі передбачалися такі діяння: 1) умисне пошкодження старожитностей і письмових документів (покарання у вигляді тюремного ув'язнення на термін від двох до чотирьох місяців або у вигляді арешту на строк до трьох місяців) (ст. 2); 2) проведення археологічних розкопок усупереч установленим законом правилами (ст. 3) та ін.

Деякі політичні й економічні перетворення на межі XX ст. принесли зміни до кримінального законодавства щодо знищення або пошкодження культурної власності. Так, Уложення 1903 р. вже не містило злочину святотатства [7]. Проте у Кримінальному уложенні від 22 березня 1903 р. були передбачені декілька статей, що встановлювали кримінальну відповідальність за знищення або пошкодження культурної власності: ст. 380 встановлювала відповідальність за перебудову молитовного будинку зі зміною його зовнішнього вигляду або проведення відновлювальних робіт старого молитовного будинку без дозволу, що спричинило їх пошкодження; ст. 390 – підпал, вибух, затоплення церкви, публічних бібліотек, музеїв чи інших державних і громадських сховищ предметів науки і мистецтва. Норми, які були присвячені охороні культурної власності, містилися також в інших главах Уложення 1903 р. Так, у гл. 30 «Про пошкодження майна, шляхів сполучення, попереджуючих, граничних і тому подібних знаків або інших предметів» даного Уложення з'явилася самостійна норма, що встановлювала відповідальність за пошкодження музею, бібліотеки, церкви або християнського молитовного дому, а також шанованих, священних предметів церкви (ст. 553).

Отже, поступове зародження кримінально-правової охорони культурної власності відбувалося ще у XVIII ст. Формування термінів, а також виділення знищення або пошкодження культурних цінностей як окремого злочину відбулося на межі XIX і XX ст.

У 1905–1906 рр. розроблений проект Положення «Про охорону стародавностей», що містив, серед іншого, і кримінально-правові норми.

У цьому проєкті вперше з'явилось достатньо чітке визначення поняття «стародавності» (пам'ятники історії та культури). Відповідно до даного законопроекту було визначено, «що після закінчення 150-літнього періоду існування, кожний пам'ятник стає пам'ятником стародавності, що підлягає охороні». До таких належали «усі пам'ятники зодчества, ліплення, живопису та іншого мистецтва, значні за своєю стародавністю, художньою вартістю, археологічним чи історичним значенням, а так само акти, рукописи і первісні стародавності» [8, с. 3].

Кримінально-правові заборони в Положенні «Про охорону стародавностей» за зазначені злочини передбачали покарання у виді тримання у в'язниці строком від двох до чотирьох місяців або арешт на строк не більше трьох тижнів. Як покарання за вчинення такого діяння передбачалося тримання у в'язниці строком від восьми місяців до одного року і чотирьох місяців і, крім того, грошове стягнення в розмірі вартості знищеного або пошкодженого предмета [3].

На окрему увагу заслуговує термінологія. Найбільш плідним у формуванні понятійного апарату щодо охорони культурної спадщини став кінець XIX – початок XX ст. У цей період вивчення пам'яток старовини відбувалося завдяки успіхам професійної історичної науки, археології, діяльності численних археологічних і архітектурно-художніх товариств. Атрибуція пам'яток спиралася на більш солідну порівняно з попереднім часом документальну базу, достовірність стала одним із критеріїв визначення історичної цінності. Важливим критерієм визнавалася приналежність того чи іншого пам'ятника до певної епохи, наявність у ньому характерних для епохи рис і ознак. Визначення «зразковий» або «характерний» були поширені в той час. Характерно щодо цього визначення поняття пам'ятника старовини, дане А.С. Уваровим: «<...> археологічним пам'ятником слід визнати тільки той залишок речовинний, тільки ту письмову звістку або усне зведення, які пояснюють нам культурний стан стародавнього побуту будь-якого народу у відому епоху» [9, с. 33].

У даний етап розвитку української правової традиції спостерігалось формування термінів під егідою внутрішньої політики Російської держави того часу. «Передісторією» збереження російських старожитностей прийнято вважати XVIII ст. Тоді інтерес суспільства до осмислення історичного минулого був стимульований відповідною державною політикою. Так, поняття

старовини пов'язувалося передусім із рухомою матеріальною цінністю речі та майстерністю її виконання. Водночас історичний вік речі далеко не завжди був головним критерієм оцінки. Зазвичай у документах того часу фігурували два визначення – «зело старо» і «дивовижно» [10]. Тобто критерій «дивовижно» відігравав пріоритетну роль у визначенні поняття «старовина».

Наступним періодом кримінально-правової охорони культурних цінностей в Україні є радянський період. 23 серпня 1922 р. ухвалений перший Кримінальний кодекс Української Радянської Соціалістичної Республіки (далі – УРСР) [11], який загалом повторював відповідний Кримінальний кодекс РРФРР 1922 року. У Кримінальному кодексі РРФСР 1922 р. була встановлена відповідальність за такі діяння: наруга над пам'ятником революції, що каралась позбавленням волі на строк не менше шести місяців (ст. 87); приховування колекцій і пам'яток старовини і мистецтва, які підлягають реєстрації, обліку або передачі в державні сховища, винний карався примусовими роботами на строк до одного року з конфіскацією прихованого майна (ст. 102).

Серед важливих для нашого дослідження нормативно-правових актів необхідно згадати також Декрет РНК РРФСР від 19 вересня 1918 р. «Про заборону вивозу за кордон предметів мистецтва та старовини» [12]. За невиконання пунктів Декрету передбачалося покарання у вигляді конфіскації майна і тюремного ув'язнення. Декрет РНК РРФСР від 5 жовтня 1918 г. «Про реєстрацію, прийом на облік та охорону пам'ятників мистецтва і старовини, що знаходяться у володінні приватних осіб, товариств і установ» [13] містив санкцію у вигляді конфіскації майна та позбавлення волі. Декрет РНК РРФСР від 17 жовтня 1921 р. «Про порядок реєстрації і конфіскації майна приватних осіб і товариств» [14] передбачав заборону на вивезення предметів старовини та мистецтва за кордон без дозволу Народного комісаріату освіти (п. е ст. 15). Згідно з п. 17 Декрету, винні особи несли відповідальність у судовому порядку за невиконання його положень.

Аналіз термінологічної основи нормативно-правових актів 1918–1922 рр. дозволяє зробити висновок, що в актах 1918 р. найчастіше вживаються терміни «пам'ятники мистецтва і старовини», «предмети мистецтва та старовини», «предмети особливого художнього та історичного значення», «культурні скарби», трохи пізніше (у 1923–1924 рр.) уводяться такі поняття, як «заповідники та національні парки», «пам'ятки

садово-паркової культури музейно-академічного значення», «предмети мистецтва, старовини, народного побуту та природи». Це розмаїття термінології свідчить про нестійкість уявлення про культурні цінності як про об'єкт права, сутність даних термінів в актах не розкривається. Крім того, до 1918 р. в юридичній практиці не було чітких критеріїв культурно-історичної значущості того чи іншого артефакту [15, с. 94–95].

8 червня 1927 р. ухвалено новий Кримінальний кодекс УРСР (далі – КК 1927 р.), уведений у дію відповідною постановою ВЦВК на всій території УРСР із 1 липня 1927 р. За текстом він також був близький до ухваленого 26 жовтня 1926 р. Кримінального кодексу РРФСР [16].

У КК 1927 р. пошкодження або знищення пам'яток старовини, культурних цінностей не були криміналізовані, хоча законодавець закріпив у ньому кримінальну відповідальність за приховування колекцій і пам'яток старовини і мистецтва, які підлягають реєстрації, обліку або передачі в державні сховища. Порушення такої норми передбачало покарання у виді виправних робіт на строк до трьох місяців із конфіскацією прихованого майна. Інші посягання на культурні цінності передбачали кримінальну відповідальність у загальному порядку.

Циркулярним листом Наркомосу і Главнауки від 7 грудня 1928 р. «Про облік пам'яток архітектури» [17, с. 470] виконкомам різних рівнів пропонувалося в найкоротший термін подати в уряд списки пам'ятників революційного руху, мистецтва і старовини. Складені топографічні картки на зареєстровані пам'ятники потребували повторного уточнення через нове районування Союзу Радянських Соціалістичних Республік (далі – СРСР) у 1929 р. В опублікованому листі Главнауки «Про розподіл пам'яток архітектури на категорії» від 17 січня 1928 р. формулювалися у вигляді схеми загальні принципи класифікації таких пам'яток. Основним критерієм була історична, архітектурна та художня цінність. Пам'ятники підлягали поділу на чотири категорії (вища, перша, друга, третя), визначенню ступеня охорони і підвідомчості центральним або місцевим органам влади [18, с. 56].

Наступним нормативно-правовим актом, що став основою для кримінально-правової охорони культурної спадщини, був КК УРСР, який набрав

чинності 1 квітня 1961 р. Згідно зі ст. 207, умисне знищення, зруйнування чи зіпсування пам'яток історії і культури, взятих під охорону держави, або територій і об'єктів природно-заповідного фонду каралося позбавленням волі на строк до трьох років або виправними роботами на строк до двох років, або штрафом від п'ятдесяти до ста двадцяти мінімальних розмірів заробітної плати [19].

29 жовтня 1976 р. Верховна Рада СРСР ухвалила Закон «Про охорону і використання пам'яток історії та культури». Подібний закон ухвалений і в Українській Радянській Соціалістичній Республіці 29 грудня 1977 р.

Закон тлумачить поняття «пам'ятники історії і культури», виходячи з єдиних критеріїв, що покликані були сприяти встановленню суворого державного порядку на всій території СРСР. Поняття «пам'ятники історії і культури» включало в себе не тільки цінності, які є продуктом діяльності людини, а й об'єкти навколишнього середовища, оскільки вони пов'язані з історичними подіями. Закон 1976 р. поділяє всі пам'ятники на п'ять видів: пам'ятники історії, пам'ятники археології, пам'ятки містобудування й архітектури, пам'ятники мистецтва, документальні пам'ятники [20].

Висновки. Отже, на формування української правової традиції в контексті кримінально-правової охорони культурної спадщини впливали внутрішньополітичні та зовнішньополітичні чинники, здебільшого чинником посилення кримінальної відповідальності за знищення, руйнування чи пошкодження культурних цінностей ставали збройні конфлікти. Розвиток кримінально-правової охорони культурної спадщини, культурних цінностей свідчить про наявність тенденцій, а саме формування категоріального апарату з початку ХХ ст. та поступове посилення кримінальної відповідальності за посягання на об'єкти культурної спадщини, культурні цінності. Проведений аналіз нормативно-правових актів та історіографічних надбань дозволяє виокремити періоди становлення кримінально-правової охорони об'єктів культурної спадщини в Україні, як-от: 1) «преісторичний» – з ХVІІІ до середини ХІХ ст., що характеризувався зародженням протонорм щодо посягань на об'єкти культурної спадщини; 2) імперський – із середини ХІХ ст. до 1917 р.; 3) радянський – 1917–1991 рр.; 3) сучасний – з 1991 р. по теперішній час.

Список літератури:

1. Жуков Ю.Н. Становление и деятельность советских органов охраны памятников истории и культуры, 1917–1920. Москва : Наука, 1989. 304 с.

2. Уложение о наказаниях, уголовных и исправительных (издание 1885 г.). Екатеринбург : Типография Артели Екат. раб. печат. дела, 1909. 570 с.
3. Одайник Б.М. Кримінально-правова охорона пам'ятників історії і культури в історії вітчизняного права. *Правова держава*. 2010. № 12. С. 205–209.
4. Уложение о наказаниях уголовных и исправительных 1845 г. URL: <http://museumreforms.ru/node/13654> (дата звернення: 11.09.2019).
5. Братанов В.В. Уголовная ответственность за посягательства на культурные ценности в России : ретроспективный анализ. *История государства и права*. 2007. № 12. С. 9–11.
6. Проект Положения об охране древних памятников, предложенный Московским археологическим обществом от 21 марта 1869 г. *Материалы по вопросу сохранения древних памятников, собранные имп. Московским археологическим обществом*. Москва, 1911. С. 35–39.
7. Российское законодательство X–XX веков : в 9-ти т. / под общ. ред. О.И. Чистякова. Т. 9 : Законодательство эпохи буржуазно-демократических революций. Москва : Юрид. лит., 1984. 352 с.
8. Гаврилов Б. Надлежит вам беречь... *История*. № 38 (710). С. 3–5.
9. Ардашев Н.Н. Граф А.С. Уваров как теоретик археологии. *Древности : труды Московского археологического общества*. Т. 23. Вып. 1. Москва, 1911. С. 24–40.
10. Полякова М.А. «Культурное наследие» : историческая динамика понятия. URL: http://www.ifarcom.ru/files/Monitoring/poljakova_kult_n_asl_historical.pdf (дата звернення: 11.09.2019).
11. Уголовный кодекс УССР, утвержден ВУЦИК 23 августа 1922 г.; с алф. указ. 2-е изд., официальное. Харьков : Изд. Наркомюста УССР, 1922. 100 с.
12. О запрещении вывоза за границу предметов искусства и старины : Декрет СНК РСФСР от 19 сентября 1918 г. *Собрание узаконений РСФСР*. 1918. № 19. Ст. 751.
13. О регистрации, приеме на учет и охранении памятников искусства и старины, находящихся во владении частных лиц, обществ и учреждений : Декрет СНК РСФСР от 5 октября 1918 г. (утратил силу). *Собрание узаконений РСФСР*. 1918. № 73. Ст. 794.
14. О порядке реквизиции и конфискации имущества частных лиц и обществ : Декрет СНК РСФСР от 17 октября 1921 г. (утратил силу). *Собрание узаконений РСФСР*. 1921. № 70. Ст. 564.
15. Крылова М.С. Понятие «памятник истории и культуры» в советском и российском законодательстве 1918–2002 гг. *Вестник Московского университета. Серия 21 «Управление (государство и общество)»*. 2017. № 3. С. 91–107.
16. Кримінальний кодекс УСРР у редакції від 8 червня 1927 р. Харків : Юридичне вид-во Наркомюсту УСРР, 1927. 38 с.
17. Об учете памятников архитектуры : циркулярное письмо Наркомпроса и Главнауки от 7 декабря 1928 г. *Бюллетень Наркомпроса*. 1930. № 16. Ст. 470.
18. Левинсон Н.Р. Охрана внемузейных памятников. *Советский музей*. 1930. № 6. С. 56–66.
19. Кримінальний кодекс України від 28 грудня 1960 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2001-05> (дата звернення: 11.09.2019).
20. Об охране и использовании памятников истории и культуры : Закон СССР от 29 октября 1976 г. URL: <http://pravo.levonevsky.org/bazazru/texts25/txt25745.htm> (дата звернення: 11.09.2019).

Gereliuk T.B. GENESIS OF CRIMINAL PROTECTION OF ARCHAEOLOGICAL AND CULTURAL HERITAGE OBJECTS IN UKRAINE

The article explores the history of criminal protection of archaeological and cultural heritage sites in Ukraine. Criminal law protection of cultural heritage objects has deep historical roots, due to the long-term development of the concept of “cultural values”. One of the first memorials of the law that was in force in Ukraine and enshrined the norms related to the protection of cultural heritage was the Criminal and Correctional Penalties on August 15, 1845. At different stages of development of the Ukrainian state, the norms devoted to the criminal protection of cultural property had their own peculiarities. The gradual emergence of criminal protection of cultural property occurred in the eighteenth century. The formation of terms, as well as the separation of the destruction or damage of cultural property as a separate crime occurred at the turn of the XIX–XX centuries. Certain political and economic transformations at the turn of the twentieth century have brought changes to the criminal law on the destruction or damage to cultural property. The author concludes that the formation of the Ukrainian legal tradition in the context of criminal protection of cultural heritage was influenced by internal political and foreign political factors, in most cases the factor of criminal responsibility for the destruction, destruction or damage of cultural values became armed conflicts. The analysis of legal acts and historiographic assets allowed the author to distinguish the periods of formation of criminal protection of cultural heritage objects in Ukraine: 1) “prehistoric” – from the XVIII to the middle of XIX century, which was characterized by the emergence of protonorms against encroachments on objects cultural heritage; 2) imperial – from the middle of XIX to 1917; 3) Soviet – 1917–1991; 3) modern – from 1991 to the present.

Key words: criminal defense, archaeological sites, cultural heritage, crime, cultural property.